

БЕЗБАР'ЄРНЕ ТА ІНКЛЮЗИВНЕ КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК РЕСУРС СУСПІЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ І ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ ВІЙНИ

(оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2024–2025 рр.)

Безбар'єрність¹ та інклюзивність² – це категорії, якими мислить увесь цивілізований світ. У широкому сенсі вони уособлюють бачення суспільства, де незалежність і повага гарантовані для кожного, а різноманіття визнається як цінність. Вважається, що такий людиноцентричний підхід робить спільноти сильними і згуртованими [1; 2].

У порівнянні з розвиненими країнами, наша держава досі має суттєві виклики в цій сфері. Мільйони українців – люди з інвалідністю, ветерани й ветеранки, постраждалі від війни, люди похилого віку, діти – ці та інші вразливі категорії населення України стикаються з численними бар'єрами в доступі до громадських просторів та послуг. Попри це, культурний і креативний сектори активно працюють над вирішенням проблеми. У наш час, коли дедалі більше уваги приділяється усвідомленому споживанню, екологічності, інклюзії тощо, ці теми незмінно присутні в культурному дискурсі [3].

Інклюзія означає рівність, а не поділ, наголошують дієвці культури, ми не повинні розділяти суспільство на «людей з інвалідністю» та «людей без неї» – доступ до культури є правом кожного, а не привілеєм. Цей підхід актуалізувався в умовах російсько-української війни, адже відомо, що культура та мистецтво є важливими інструментами психологічної підтримки й соціалізації.

Міжнародний досвід свідчить, що завдяки інклюзивним ініціативам на кшталт арттерапевтичних майстерень, театральних студій, музичних проєктів та інших мистецьких практик, вибудовуються міцні культурні зв'язки у спільнотах, які сприяють зростанню соціального капіталу та забезпечують психоемоційний добробут населення, особливо в періоди криз.

¹ Підхід, який враховує потреби: людей з порушеннями зору, слуху, опорно-рухового апарату, батьків із дитячими візочками, людей похилого віку, осіб, які пережили травматичний досвід або мають когнітивні порушення.

² Процес залучення всіх членів суспільства до активної участі в його житті, йдеться насамперед про ті групи людей, які раніше з різних причин опинялися «на узбіччі» суспільних процесів – не з власної волі, а через недосконалість системи, яка не враховувала їхніх потреб і особливостей.

Формування інклюзивного культурного простору вимагає від держави комплексних зусиль на різних рівнях – від створення доступної інфраструктури, як от пандуси, ліфти тощо, до розширення освітніх і культурних пропозицій для всіх громадян. Адже метою такої діяльності є подолання не лише фізичних бар'єрів, а й ментальних – між людьми з інвалідністю та без, людьми з досвідом війни й тими, хто залишився в тилу.

Важливою складовою політики інклюзивності є проєкт **«Культура без бар'єрів»** – ініціатива, яка реалізується під патронатом Офісу першої леді України *Олени Зеленської*. Програма передбачає створення безбар'єрного середовища в музеях, театрах, бібліотеках та культурних центрах.

26 березня 2025 року відбулося чергове **засідання Національної Ради безбар'єрності** за участю першої леді України та під головуванням Віце-прем'єр-міністра з відновлення України – Міністра розвитку громад та територій України *Олексія Кулеби*.

Свіжою статистикою поділилася з присутніми перша леді України: згідно з даними опитування від Центру соціальних змін і поведінкової економіки, проведеного за ініціативою ЮНІСЕФ, безбар'єрність – серед нових цінностей суспільства для 87 % українців. Зокрема, *О. Зеленська* зауважила:

«Це колосальні зрушення в суспільній свідомості. Таку вмотивованість людей треба зберегти. Тому хочу сфокусувати на цьому нашу увагу – ось суспільний запит нарешті з'явився, не відповісти на нього не можна».

Цю принципову лінію підтримав *О. Кулеба*:

«В умовах повномасштабної війни всі ми усвідомлюємо головний державний пріоритет – це оборона і підтримка фронту. Водночас питання безбар'єрності не може бути другорядним і не може бути відкладеним на потім. Навпаки – саме війна зробила його ще більш актуальним. І це – питання справедливості, свідомості держави та поваги до громадян».

Під час засідання *Міністерство культури та стратегічних комунікацій (МКСК)* представило флагманський проєкт **«Культура без бар'єрів» на 2025–2026 роки**, що реалізується в межах *Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року*.

Серед кроків, передбачених проєктом: забезпечення безбар'єрності культурних просторів і послуг та імплементація міжнародного досвіду для забезпечення безперешкодного доступу до об'єктів культурної спадщини.

Мета програми – сприяти формуванню в суспільстві культури безбар'єрності: через підвищення обізнаності, мотивацію до змін, популяризацію позитивних прикладів рівних умов для всіх, а також забезпечення можливості відвідування закладів культури для захисників та захисниць України, що перебувають на реабілітації [4].

Представлений МКСК план наразі охоплює ініціативи: **«Доступна опера»**, що реалізується на базі *Національної опери України* – інноваційний проєкт у межах *Програми розвитку ООН (ПРООН)*, що сприятиме інклюзивному відновленню України шляхом підготовки фахівців, які працюватимуть над цим напрямом у своїх містах та громадах; **«Мана**

доступності культурних просторів та послуг» є ресурсом для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення, який дає змогу оцінити рівень фізичної та інформаційної доступності закладів культури.

Партнером у створенні інтерактивної мапи стала *платформа ЛУН*, на якій уже позначено понад 30 тисяч об'єктів – від аптек і шкіл до адміністративних центрів. Тепер до цього переліку додадуться культурні установи, які пройдуть самоперевірку за критеріями доступності. Оцінюватимуть їх за чітким списком параметрів, як от: наявність входу на рівні землі або пандуси; зручність ліфтів; облаштування безбар'єрних вбиралень; можливість самостійно дістатися до певної зали чи експозиції; доступність сайтів і онлайн-сервісів для людей з порушенням зору та слуху; пропозиції щодо перекладу жестовою мовою або аудіоопису [5; 6].

Серед інших кроків у напрямі безбар'єрності як стандарту сьогодення: проведено **Національний тиждень безбар'єрності** (19–25 травня) та реалізовано перший етап **Всеукраїнської кампанії соціальних змін «Безбар'єрність – це коли можеш»**, покликана змінити підходи до послуг, інфраструктури, транспорту, освіти, працевлаштування, культури, спорту та реабілітації в усіх сферах життя, вона стартувала 10 червня 2025 року.

«Безбар'єрність – це не про обмеження, а про рівність і гідність для кожного. Для людей з інвалідністю і людей без інвалідності, для найстарших і найменших, для малюків у візочках і для їхніх батьків, для тих, хто має сили, і тих, хто відчувається не дуже добре фізично чи психологічно, бо всі ми в якийсь момент життя так відчуваємося. Безбар'єрність не ділить. Вона всіх об'єднує», – наголошує перша леді України [1; 7].

Силу співпраці між місцевою владою, громадянським суспільством та міжнародними партнерами в досягненні безбар'єрності демонструє *Програма розвитку ООН (ПРООН) в Україні*, яка 10 вересня 2025 року розпочала новий цикл практик **Школи універсального дизайну**. Ініціатива формує професійні компетенції, необхідні для відновлення України в контексті створення інклюзивних просторів, і реалізується за фінансової підтримки Уряду Японії.

Попри виклики війни, 36 учасникам та учасницям із різних куточків України було запропоновано взяти участь у теоретичних та практичних модулях і за допомогою менторської підтримки створити проєкти реальних інфраструктурних об'єктів – культурних закладів і громадських просторів – у різних регіонах країни, інтегруючи принципи універсального дизайну та інклюзії у процес відновлення України.

Тетяна Ломакіна, радниця – уповноважена Президента України з питань безбар'єрності, наголошує на ширшому баченні програми:

«Школа універсального дизайну є унікальною можливістю переосмислити, як функціонують наші громади. Об'єднуючи фахівців та практиків, ми створюємо не просто інфраструктуру – ми будуємо суспільство, в якому кожна людина може повноцінно брати участь у житті країни».

Спираючись на успіх попередніх циклів, освітня програма утвердила себе як платформу співпраці, де лідери громад, архітектори та місцева влада

разом створюють рішення, що безпосередньо покращують життя людей. У 2024 році учасники розробили 13 проєктів по всій Україні – від перепланування реабілітаційних центрів до адаптації культурних пам'яток і громадських парків, багато з яких перетворилися на більш масштабні місцеві ініціативи.

Лідерка тематичної команди з соціальної інклюзії та координаторка проєктів з інклюзії та доступності ПРООН в Україні *Олена Іванова* підкреслила суттєву роль цієї ініціативи:

«Універсальний дизайн – це підхід, який ставить людину в центр уваги, створює умови щоби простір, інформація та послуги забезпечували повагу, рівність та доступність. Ми впевнені, що приклад інклюзивної відбудови України може бути наснажливим прикладом для всього світу» [8].

З огляду на участь МКСК у реалізації *Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року*, культурно-мистецькі заклади все активніше долучаються до цього процесу.

Так, діяльність музеїв уже давно вийшла за межі традиційної експозиційної роботи. Принципи безбар'єрності та інклюзії стали більше правилом, аніж виключенням, зокрема йдеться про формування нової музейної етики, орієнтованої на комфорт і взаємоповагу.

Музей сучасного українського мистецтва Корсаків у Луцьку став майданчиком для проведення заходів до Дня спільноти в межах *Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?»* ініційованої *О. Зеленською*. Музейний простір цього дня перетворився на інтерактивну територію спілкування і творчості: тут відвідувачі могли долучитися до кулінарних майстер-класів, малювання, гончарства та навіть каністерапії – вид терапевтичної інтервенції за участю спеціально підготовлених собак. Цей формат показав, що музей може стати місцем не лише естетичного досвіду, а й психологічної підтримки, відкритим для людей різного віку та стану здоров'я [9; 10].

У Києво-Печерській лаврі запустили серію інклюзивних відеороликів жестовою мовою, які розповідають про історичну спадщину Лаври – архітектуру, знакові події, видатних діячів. До проєкту долучилася *Уляна Шуміло*, одна з провідних перекладачок жестової мови, що зробило унікальний культурний контент доступним для людей із порушеннями слуху. За словами керівництва заповідника, це суттєвий крок до рівності у праві знати та пишатися національними святинами. Києво-Печерська лавра створила інклюзивні відеоролики про свій спадок <https://www.platfor.ma/kyyevo-pecherska-lavra-stvoryla-inklyuzyvnivideorolyky-pro-svij-spadok/>

Гадяцький історико-краєзнавчий музей на Полтавщині реалізував проєкт «*SmartMuseumGadyach: доступний кожному*», який поєднав модернізацію простору з упровадженням VR-технологій. Завдяки спеціальним окулярам відвідувачі можуть здійснити віртуальну подорож залами музею або підземеллям, тож для людей з інвалідністю – це можливість безперешкодно ознайомитися з експозиціями. Проєкт став результатом партнерства Українського культурного фонду (УКФ), місцевої влади та громади, які спільно інвестували у створення безбар'єрного середовища [11].

Волинський краєзнавчий музей став переможцем конкурсу «Згуртованість через культуру» від УКФ за підтримки швейцарсько-українського UCORD. Проєкт *«Мистецтво об'єднує: шедеври Художнього музею в новому вимірі»* офіційно стартував у вересні й триватиме до листопада 2025 року. В основі – віртуальний 3D-тур експозицією європейського та українського мистецтва XVI – початку XX століття, яка сьогодні перебуває у сховищі з міркувань безпеки. Відтак шедеври Айвазовського, Матейка, Снейдерса, Лазарчука та інших митців стануть доступними для кожного – завдяки VR-технологіям, 3D-моделюванню та інклюзивному аудіосупроводу [12].

Особливе місце серед регіональних прикладів займає **Острозький державний історико-культурний заповідник (ДІКЗО)**, на базі якого презентували екскурсію *«(Не) в темряві: Via Regia інклюзивна»* та п'ять макетів архітектурних пам'яток для незрячих відвідувачів музею. Так, 30 вересня було представлено макети Надбрамного корпусу Дубенського замку, Володимирського історичного музею імені Омеляна Дверницького, Рівненського обласного краєзнавчого музею та Круглої вежі Острозького замку, що входять до так званого шляху Via Regia. Участь у презентації взяли розробники проєкту, працівники ДІКЗО, слабозорі та незрячі відвідувачі. Й це лише один із низки інклюзивних проєктів, утілених у музеях заповідника спільно з ГО «Регіональний центр розвитку „Тріада”» у партнерстві з ВП ВГО «Генерація успішної дії» у Рівненській області за підтримки УКФ. Усього в межах проєкту виготовлено 25 тактильних макетів споруд – це п'ять комплектів, переданих у кожен із закладів, який увійшов до цієї колекції.

«Інклюзивність у музеях, якої є багато саме тут, в Острозькому замку, зараз дуже потрібна. У нас триває війна. Людей із інвалідністю, на жаль, стає більше. І це, зокрема, ті люди, які втрачають зір, тільки звикають до нового. І їм дуже важливо прийти сюди, подивитися руками, відчутти пам'ятки. Це буквально хода в ногу з часом», – відзначив експерт проєкту *Петро Поліщук* [13; 14; 15].

Паралельно в Україні з'являються освітні програми, спрямовані на підготовку фахівців для роботи за принципами універсального дизайну. **Національний музей історії України у Другій світовій війні** став учасником *«Школи універсального дизайну 2025»* від ПРООН. Завдяки цьому команда музею отримала знання про нормативи доступності, архітектурні рішення та комунікацію з відвідувачами з різними потребами [16].

Про доступність як системну зміну в роботі музейних установ говорить *Юлія Ваганова*, директорка **Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків**. У коментарі для Суспільне Культура вона звертає увагу на те, що створення умов доступності потребує участі не лише музейників, а й міської влади, архітекторів, дослідників спадщини, Мінкульту, громадських ініціатив. Інклюзія – це водночас можливість і виклик для музеїв та спільнот.

«Є така дуже промовиста фотографія, зроблена минулого року [2023]: троє військових проходять повз Чорну кам'яницю (архітектурна пам'ятка Львова, збудована у стилі ренесансу у 1577 році будівничим Петром

Красовським – Ред.), один з них був на візку, інший – на милицях. Ця фотографія красномовно ілюструє те, якою є доступність українських інституцій для людей з інвалідністю. А також говорить про безпорадність самих музеїв вирішити ситуацію», – говорить *Ю. Ваганова*.

Музей Ханенків уже робить кроки в напрямі створення безбар'єрного середовища. Так, за підтримки ЮНЕСКО та Співки архітекторів проведено воркшоп на тему архітектури доступності. Крім того, установою започатковано цикл критичних розмов про принципи роботи з історичними приміщеннями, зокрема про те, як співставити сьгоднішні архітектурні норми для історичних будівель з інклюзією.

Озвучені директоркою виклики: формування інформаційного запиту щодо потреб доступності саме з боку суспільства; розуміння принципів інклюзивності, що має обов'язково включати фізичну та інтелектуальну складові доступності; фінансування – ця проблема особливо гостро постає перед невеликими музеями з незначними ресурсами.

Наразі Музей Ханенків співпрацює з різними спільнотами, залучаючи їх до програм із розуміння мистецтва. Зокрема, діє програма *«Теплі четверги»* для людей, які втратили або не мають житла. У планах також створення окремої програми для внутрішньо переміщених осіб.

Окремий напрям – військові. «Ми прагнемо, щоб це були не лише екскурсії для цих спільнот, але й подача інформації та медіація мають відповідати їхнім потребам», – наголошує *Ю. Ваганова*.

У деяких проєктах музей співпрацює з співзасновником ORFO Universal Design та експертом з просторової інклюзії *Володимиром Висоцьким*. На сайті закладу можна також знайти 3D-тур колекцією музею.

«У тих випадках, коли ми розуміємо, що неможливе втручання в історичну будівлю, можуть бути застосовані комбіновані підходи. Наприклад, частковий доступ до будівлі, або використання простору довкола музею, або залучення технологій та відтворення просторових рішень у такий спосіб», – каже директорка музею Ханенків [17].

Дедалі частіше реалізуються проєкти, спрямовані на розширення доступу до мистецтва для людей із різними можливостями в українському театральному середовищі. Інклюзія в театрі проявляється у жестовому супроводі вистав, використанні аудіодескрипції, адаптації сценічних просторів, залученні людей із порушеннями здоров'я до творчих процесів і створенні вистав на основі реальних життєвих історій. В описі нижче – перелік деяких інклюзивних театральних проєктів за 2024–2025 рр.

У Харківській *«Нафті»* 28 серпня відбулася прем'єра танцювальної вистави *«Тут буде сад»*, створеної на основі книги британської письменниці Олівії Ленг *«Сад супроти часу»*. У постановці використано жестову мову. Режисерка *Ніна Хижна* залучила акторів до індивідуальних занять із перекладачками жестової мови *Валентиною Кушнаревою* та *Наталією Кравцовою*. Команда створила справжній сад на території театру, висадивши троянди, гортензії, жасмин, яблуню та малину з Донеччини. Постановка

субтитрується для зручності глядачів. Проєкт підтримав Європейський Союз у межах програми *«Дім Європи»* [18].

У Вінниці реалізується інклюзивна театральна програма *«Казки героїв нашого часу»*, ініційована переселенкою з Харкова *Ксенією Клубань* у співпраці з театальною студією *«Левко»*. В основу вистав лягли реальні історії військових та інтерв'ю з ними. До участі запрошено дітей, незалежно від їхніх фізичних чи психічних можливостей. Кожна історія має на меті виховання емпатії та поваги до інших, зокрема до військових і людей з інвалідністю [19].

У *Волинському академічному обласному театрі ляльок* влаштували інклюзивну мистецьку резиденцію *«Простір дії»*, де діти й молодь з інвалідністю, без неї, внутрішньо переміщені особи та представники інших вразливих груп творять усі разом. Програма передбачає воркшопи для театралів про сучасні інклюзивні практики, музичні, хореографічні, театральні та арттерапевтичні заняття, шестиденний табір і фінальну виставу.

У цьому ж театрі з 21 по 25 липня проходила серія інклюзивних занять з лялькотерапії у межах проєкту *«Імерсивна терапевтична вистава „Ключі сили“»*. Діти навчалися проживати складні емоції через взаємодію з ляльками, відкриваючи для себе нові способи самовираження через театр [20].

Київський академічний театр ляльок запровадив на постійній основі вистави з жестовим супроводом для глядачів із порушеннями слуху. Супровід здійснює завідувачка Центру української жестової мови *Тетяна Журкова*. Інклюзивні покази позначаються спеціальним знаком на сайті театру.

«Ми працюємо над підвищенням доступності одразу в різних напрямках. Адаптували вистави для осіб з порушення слуху, додаємо позначки і написи для зручності людей з порушеннями зору, співробітники глядацької служби проходять спеціальні курси», – розповів директор-художній керівник театру *Ігор Гулий* [21].

Вистави, адаптовані для людей із порушеннями слуху, включено в репертуар *Сумського національного театру імені М. Щепкіна*. Проєкт «Доступний театр» реалізується завдяки підтримці УКФ у межах конкурсної програми *«Стійкість суспільства через культуру»*. Спеціальне обладнання, придбане за грантові кошти, охоплює всі сценічні майданчики театру й дозволяє донести звук до людей із різними порушеннями. Зокрема, глядачі з порушеннями слуху можуть користуватися індукційними петлями для слухових апаратів чи імплантів, або персональними навушниками. А для тих, хто зовсім не чує, діє рухомий рядок на екрані та забезпечено переклад жестовою мовою. Для цього до команди проєкту залучили перекладачку жестової мови Сумської обласної організації УТОГ *Оксану Івченко*. Також у планах щепкінців на цей сезон – представити глядачам із порушеннями слуху десять адаптованих вистав, зокрема – для дітей [22].

У восьмому епізоді подкасту *«Наосліп: 12 кроків до безбар'єрності»* незряча ведуча *Катерина Швець* говорить із аудіодескрипторкою *Катериною Степанович* і заступницею директорки-художньої керівниці Львівського театру

імені Лесі Українки *Вікторією Швидко* про доступність театру для людей з порушеннями зору й практичне застосування аудіодескрипції в театрі [23].

Прикро, що інтенсивність і масштабність російської агресії звужує коло можливостей, а проте зробити інклюзивність центральним принципом у процесі відновлення України – це пріоритет нашої держави на сучасному етапі.

Від 24 лютого Львів став великим гуманітарним хабом, у якому знаходять прихисток ті, хто рятується від війни. Місто також утвердилося як один із головних осередків культурного життя. Саме тут завдяки поєднанню інституційного потенціалу, відкритості до партнерств і високого рівня громадської активності сформувалась активна мережа ініціатив, спрямованих на розвиток інклюзивних культурних практик, покликаних допомогти людям із різними потребами пережити травматичний досвід війни. Фактично Львів став платформою, з якої поширюється новий досвід і де відбуваються ключові культурні комунікації.

Чимало важливих ініціатив було реалізовано в місті у співпраці з **Національним реабілітаційним центром «Незламні» (UNBROKEN)**.

Так, у межах Фестивалю актуальної анімації та медіамистецтва *Linoleum* та програми *«Стійкість суспільства через культуру»* у Львівській національній академії мистецтв з 21 липня по 16 серпня 2025 року відбулися воркшопи *«Анімація діалогу: як говорити з ветеранами?»* за участю ветеранів Центру UNBROKEN та підлітків. Проєкт поєднав мистецтво пластилінової анімації, арттерапевтичні практики та «відкриту суспільну розмову про інтеграцію ветеранів у мирне життя» – це про реальний досвід, тригери та комунікаційні бар'єри, а також про культуру, яка може бути засобом інтеграції та відновлення [24].

У вересні, під час 32-го Львівського міжнародного *BookForum*, фокусною темою якого стала «Тривкість і тривалість», показали унікальну **театральну виставу в темряві «Космотато»**, створену за мотивами однойменної книги української письменниці, режисерки та сценаристки *Вікторії Задорської*. Це розповідь про хлопчика, який після втрати батька вирушає в символічну подорож космосом. Як зізналася письменниця, задум виник після особистої втрати.

«Ідея цієї історії у мене виникла після того, як загинув на війні мій троюрідний брат. В нього залишився маленький хлопчик, син. І я зрозуміла про те, а як скажуть йому, як він буде відчувати втрату? І почали виникати творчі ідеї. Я почала детальне дослідження, намагалася зрозуміти, як психотерапевти, психологи, дитячі, спілкуються з дітьми, як ці комунікації відбуваються. Спочатку це був сценарій, я зняла короткометражний фільм. Аж потім написала книгу. І сьогодні вона має радість ще й жити у форматі аудіовистави», – зазначила В. Задорська.

Глядачів запросили слухати виставу із заплющеними очима, щоби повністю зануритися в історію та приєднати власну уяву – такий формат залучає глядачів до глибшого емоційного досвіду, водночас створює

безбар'єрний простір для взаємодії людей із різними чуттєвими особливостями. Текст вистави читали ветерани з *UNBROKEN* [25].

5 жовтня стартував 13-й Міжнародний симпозіум гутного скла. Захід об'єднав художників-склярів з 10 країн, які зібрались у Львові, щоб працювати біля гутної печі над створенням *виставкового проєкту «World Glass for Ukraine»*. Інсталяцію, над якою разом з іноземними художниками творили ветерани реабілітаційного центру *UNBROKEN*, було присвячено героїчній боротьбі українського народу проти російської агресії [26].

Серед численних і різнопланових програм підтримки наших ветеранів дедалі більшої важливості набувають інклюзивні практики, що поєднують елементи творчої реабілітації, арттерапії та соціальної інтеграції. Один із таких прикладів – *грантова програма «Поруч» Молодіжного фонду Львова (Молофонд)*. Це вже друга хвиля програми, яка спрямована на адаптацію та професійний розвиток людей із бойовим досвідом.

На сайті програми повідомляється, що молодь, громадські організації та спільноти, які прагнуть створити середовище зростання й розвитку для ветеранів та ветеранок, можуть отримати до 100 тисяч гривень на реалізацію власних ідей, спрямованих на підтримку ветеранських спільнот. У центрі уваги – освітні події та тренінги, творчі майстерні й культурні ініціативи, програми для кар'єрного розвитку, а також проєкти, що сприяють творенню ветеранських спільнот та ініціатив.

До участі запрошують активістів віком від 18 до 35 років, які реалізовуватимуть свої проєкти в межах львівської громади. Тривалість реалізації – три місяці, з жовтня по грудень. А фінансування програми забезпечать понад 30 соціально відповідальних бізнесів Львова, що стали партнерами Молодіжного фонду.

Як зазначають у Молофонді, перша хвиля програми «Поруч» дала змогу реалізувати чотири соціальні ініціативи: проєкт *«Ритм Нового Дня»* від *Школи мистецтв вільних і небайдужих*, який відкрив безкоштовні заняття з гри на музичних інструментах для ветеранів, а фінальним акордом став спільний концерт учасників; ініціатива *«Я поруч»* від *Центру ментального здоров'я «Майстерня довіри»*, яка допомагала ветеранам і їхнім родинам стабілізувати емоційний стан через арттерапію, вокальні та акторські практики [27; 28].

Вищенаведений досвід демонструє, що інклюзія – це не окремий напрям, а цілісна стратегія, що поєднує творчість, терапію, освіту та урбаністику. У цьому контексті не можна залишати поза увагою такий вектор розвитку безбар'єрного середовища, як інклюзивний туризм.

У 2025 році Львів потрапив до списку *100 найкращих інклюзивних туристичних практик світу* за версією *Green Destinations*. У відборі 2025 року місто було представлено історією *«Туризм без бар'єрів: Як Львів створює інклюзивну дестинацію для всіх»*. Ініціатива включає навчання понад двох тисяч працівників сфери гостинності принципам інклюзивного сервісу, створення інтерактивної мапи *«Доступне місто»*, у якій зібрали інформацію

про 76 закладів HoReCa з безбар'єрними входами та адаптованими вбиральнями, та розробку маршрутів, адаптованих для людей із різними потребами [29].

Про системний підхід до формування доступного середовища, де всі громадяни взаємодіють на засадах рівності й гідності, свідчать мистецькі колаборації з міжнародними партнерами. Зокрема, незаперечна роль у терапевтичному впливі на людей належить музиці.

Заходи у межах *Міжнародного проєкту «Музика чуттів»*, який втілюється за підтримки *Goethe-Institut Ukraine* та *Українського культурного фонду*, відбулися наприкінці вересня 2025 року одразу в двох містах – Києві та Львові. Ця подія філігранно вписує Україну у світовий контекст інклюзивних практик.

У Західній Європі досвід рівних можливостей людей з інвалідністю і без давно осмислено та успішно впроваджено. Інклюзивні музичні колективи регулярно виступають на престижних сценах Великої Британії, Німеччини, Франції, Італії, Іспанії.

Дотепер український досвід цілеспрямованого інклюзивного формату обмежувався інтерактивними концертами, під час яких музиканти без інвалідності виступали для дітей з інвалідністю, з особливими освітніми потребами. Натомість *«Музика чуттів»* зруйнувала стереотипи щодо можливостей людей з інвалідністю та показує: певні обмеження не є перешкодою для творчої самореалізації.

Так, до участі в проєкті було запрошено митців з України, Німеччини та Польщі – як професійних музикантів, так і дітей, учнів дитячої музичної школи №39 у Києві, серед яких є діти з порушеннями слуху, зору, мовлення, опорно-рухового апарату, розладами аутистичного спектра та синдромом Дауна.

Одним із головних солістів спільного концерту став *Фелікс Клізер*, всесвітньо відомий валторніст із Німеччини. Він народився без рук, але навчився грати на валторні ногами, його участь у концертах – символ того, що наполегливість і віра у власні можливості здатні долати будь-які фізичні межі.

Як наголошує автор проєкту, композитор *Євген Петриченко*, мета ініціативи – не лише продемонструвати талант людей з інвалідністю, а й створити простір спільної творчості, де музиканти взаємодіють на рівних. Він підкреслює, що історія музики знає чимало прикладів, коли фізичні порушення не заважали творчості.

«Люди з різними порушеннями та синдромами існували і будуть існувати завжди. Втім, це не має ставати на заваді реалізації прав таких людей, зокрема й можливості творчого самовираження. Композиторам – Баху, Бетховену або Шуману – фізичні чи ментальні порушення не завадили створити музичні шедеври; італієць Андреа Бочеллі, який має порушення зору, зміг досягти професійного визнання у всьому світі; австрійський піаніст Пауль Вітгенштайн, який втратив праву руку під час Першої світової війни, не пішов з професії, а навпаки, став першим активним виконавцем численних творів для лівої руки, які спеціально для нього писали Ріхард Штраус, Моріс Равель,

Бенджамін Бріттен, Сергій Борткевич та інші. „Музика чуттів” доводить, що і нині такі люди можуть досягати мети».

У першій частині концертної програми прозвучали твори Вольфганга Амадея Моцарта – «Маленька нічна серенада», «Дивертисмент №3» та два концерти для валторни за участю Фелікса Клізера. Другий відділ став світовою прем'єрою: прозвучала оригінальна «Музика чуттів» Є. Петриченка на тексти поета *Олександра Козинця*. У творі порушено тему сприйняття світу дітьми з особливими освітніми потребами, де кожна частина твору – це окрема історія, побудована на реальних емоціях і досвіді.

Солістами були учні Дитячої музичної школи № 39 – діти, які мають інвалідність, і їхні однолітки без неї.

Для польського диригента *Вінсента Козловського* така співпраця стала першим досвідом взаємодії на сцені з людьми, що мають інвалідність, зокрема з дітьми.

«Головний меседж цього проєкту дають нам саме діти. Коли ми взаємодіємо з цими дітьми, то усвідомлюємо, наскільки багато речей у житті даються їм значно складніше, аніж іншим людям. Але це не забирає у них ані відсотка їхнього гумору, кмітливості, таланту, вміння розпоряджатися своїм життям. Ці діти дають нам можливість іншого погляду – на них, на світ, на себе самих», – підкреслює диригент.

Окрім концертів, у межах проєкту відбулися *екомистецька акція* та *дискусійний клуб «Мистецтво без меж: долаємо стереотипи»* у Дитячій музичній школі № 39. Модерували подію самі діти, зокрема, незрячі, які готували тези для зустрічі шрифтом Брайля.

Непересічною подією став *майстерклас Фелікса Клізера*, який відбувся 23 вересня у Національній філармонії України. Шлях музиканта, зауважують організатори, надихає «не героїзмом, а щоденним вибором не здаватися».

Розмірковуючи про мотивацію і те, якою могла б бути психологічна підтримка для людей, які отримали поранення чи втратили кінцівки під час війни, *Фелікс Клізер* ділиться власним життєвим досвідом:

«У житті є обставини, які ми можемо змінити, і є ті, які змінити неможливо, – наприклад, країну, в якій ми народилися. Це часто призводить до фрустрації – коли ми намагаємося змінити щось, на що не маємо впливу. Але якщо зосередитися на собі: хто ти і які можливості маєш, то відкривається інший шлях. Віра в можливості не означає, що все буде легко і швидко. Це означає, що рішення існують, і треба навчитися їх знаходити. Коли я ріс, світ не був створений для мене – все було зроблено для людей з руками. Тож кожному справу я мав адаптувати під себе. Це я почав робити змалечку, у 2–4 роки, і такий досвід допоміг мені на все життя. Але люди, які жили у „нормальному” світі, де все для них, опинившись у новій ситуації, мусять шукати нові рішення. Іноді не можна спитати поради, бо ніхто не має такого досвіду. Тому так важливо навчитися довіряти собі: знати, що вихід є, а твоє завдання – знайти його, навіть якщо це займе роки. Це непросто, але можливо» [30; 31; 32].

Ананда Суркалан – піаніст і композитор. Народжений із синдромом Аспергера, а згодом діагностований із синдромом Туретта, він змалку звик перетворювати «неможливо» на «можливо». Суркалан створює твори для тих, кого суспільство часто вважає позбавленими можливості грати, – людей з інвалідністю. Сьогодні він вважається одним із найвпливовіших композиторів Індонезії, підтримує програми інклюзивної освіти, безкоштовно навчає дітей із малозабезпечених сімей та допомагає їм купувати музичні інструменти. Його наступний план – створити музику для людей з протезами у співпраці з українським центром Superhumans.

«Суспільство завжди зосереджується на тому, чого ти не можеш. Але забуває про те, що ти можеш, – зауважує *Ананда Суркалан*. – Те саме і з постраждалими на війні – треба фокусуватися на тому, що вони можуть робити. Я довів, що музика для однієї руки чи кількох пальців може звучати так само добре, як і музика „нормальних” людей. Музика повертає гідність і відчуття, що ти можеш робити внесок у суспільство... Саме тому зараз ми обговорюємо співпрацю із Superhumans Centre. І мені це дуже цікаво, адже я ніколи не писав для штучних кінцівок... Зі штучними кінцівками доведеться дослідити, на що вони здатні. Це інша парадигма, інший підхід... Я завжди шукаю нові ідеї, бо вірю, що музика – не лише для „нормальних” людей. Вона для тих, кому потрібні зцілення та підтримка. Та й взагалі, артисти – не зовсім нормальні люди. Людям, які втратили кінцівки, потрібно почати з музики, написаної для особливих потреб. Існує музика не лише для однієї руки, але й для декількох пальців. А також музика – це терапія. Вона завжди є терапією, навіть для людей без інвалідності» [33].

Об'єднати музику й турботу про постраждалих від російської агресії вдалося *Львівській національній філармонії імені Мирослава Скорика*. Арттерапевтичні заходи, в яких залучені механізми реабілітації травмованих військових, ветеранів та цивільних, які постраждали від війни, відбуватимуться щомісяця, починаючи з нового концертного сезону.

Своєрідною презентацією нового напрямку роботи Львівської філармонії стала відкрита релаксаційна музична сесія ***Renaissance («Відродження»)***, представлена в день завершення 122-го концертного сезону, 13 липня. У ній поєдналися симфонічне звучання камерного складу оркестру під батutoю молодого диригентки *Наталії Кіричук* і електронна ембієнт-музика, створена у співпраці з ветераном ЗСУ *Олександром Іваньком*. Партитуру аранжував відомий британський композитор і музикотерапевт Найджел Осборн на основі матеріалу з реабілітаційного центру *UNBROKEN*, з яким автор працює вже не перший рік.

Цей проєкт – один із перших в Україні прикладів роботи з музикою як елементом терапії для ветеранів саме на рівні академічного мистецтва. Надалі оркестр планує продовжити серію концертів у співпраці з ініціативами *Victory Beats* та *Art Therapy Force ГО «Art Дом»*.

До речі, формат роботи розробляється командою фахівців, які мають ґрунтовний досвід у сфері травмочутливого мистецтва, бо одне з ключових

завдань проєкту – створення безпечного простору для вираження та опрацювання складних емоцій, а також сприяння психоемоційному відновленню військових, ветеранів і цивільних, які проходять лікування та реабілітацію після поранень, отриманих унаслідок бойових дій або терактів з боку росії. Необхідно також зазначити, що терапія через музичне мистецтво реалізовуватиметься на волонтерських і добровільних засадах, тож філармонія запрошує колег з інших інституцій Львова долучитися до цієї соціально важливої справи [34].

У нашій реальності, де стрес, тривога та емоційне вигорання стали, на жаль, частиною повсякденності для тисяч захисників та переміщених осіб, пошук ефективних інструментів психологічної реабілітації стає пріоритетом.

Ірина Бедрик, психологиня, кураторка програм психологічної підтримки ЗСУ, яка щодня працює з наслідками війни, переконана: класична музика, зокрема органна, – це не просто мистецтво, а потужний терапевтичний інструмент. Саме тому основною ланкою програми емоційного розвантаження стала її співпраця з Львівським органним залом.

З погляду нейрофізіології, каже експертка, музика має пряму дорогу до наших емоційних центрів, минаючи «фільтри» розуму. Це пряма фізіологічна протидія стресу, адже вона здатна: регулювати ритм серця і дихання; стимулювати вироблення гормонів; активувати парасимпатичну нервову систему, що відповідає за стан «спокою та засвоєння», даючи організму команду відпочивати та відновлюватися, що критично важливо для людей у стані постійної напруги.

За словами *І. Бедрик*, Львівський органний зал – це унікальний простір для відновлення, де поєднуються могутній звук, акустика та атмосфера, що сприяє зануренню в себе. Віб्राції органа, які відчуються не лише слухом, а й усім тілом, мають ефект глибокого масажу на клітинному рівні, що дозволяє «вибудовувати» внутрішню рівновагу. Потужні, низькі частоти органа допомагають «заземлитися», відчувати опору, що так важливо тим, хто пережив травму. Музика дає дозвіл на вираження всіх емоцій – від смутку і туги до надії та тріумфу. Це форма медитації, яка допомагає вийти з циклу нав'язливих думок і тривог.

Окрім цього, переживання музики, коли поряд із тобою знаходяться інші слухачі, надає розуміння того, що ти не один зі своїми почуттями. Це так само важливо для внутрішньо переміщених осіб (ВПО). «Зустріч з прекрасним нагадує про те, заради чого ми боремось, і відновлює зв'язок з тим світом, де існує мистецтво, гармонія та спокій», – зауважує психологиня.

«Програма емоційного розвантаження у Львівському органному залі – наш внесок у те, щоб психологічне здоров'я тих, хто найбільше цього потребує, отримало потужний інструмент відновлення. Музика не стирає спогади, але вона дає силу з ними жити, знаходячи в собі спокій та стійкість», – резюмує кураторка програм психологічної підтримки ЗСУ *І. Бедрик* [35].

З початком повномасштабної війни стало очевидним, що держава не зможе самотійно закрити всі потреби тих, хто втратив здоров'я або повернувся

з війни виснаженим психоемоційно. Відтак активізувався розвиток громадських ініціатив, побудованих на принципах інклюзії.

Культура, мистецтво, різноманітні творчі практики, об'єднані терміном «арттерапія», вже зарекомендували себе як дієвий засіб реабілітації, соціальної інтеграції та адаптації в умовах воєнного стану.

Один із прикладів – діяльність *Мистецького центру ветеранів* у Запоріжжі, створеного військовослужбовцем *Сергієм Собержанським*. Центр став майданчиком для самовираження ветеранів через музику, поезію, театр і візуальне мистецтво.

«Минуло вже понад три роки, але навіть точну кількість ветеранів ми як суспільство досі не знаємо. За офіційними даними, нині статус ветерана мають понад 1,2 мільйона людей, і ця цифра може зрости до 6 мільйонів після завершення війни. У країні, де за прогнозами ООН населення може скоротитися до 15 млн (у 2100), кожен третій-четвертий українець буде ветераном. Це виклик, який визначатиме наше майбутнє», – підкреслює *С. Собержанський*.

Військовослужбовець розповідає, що під час бойових чергувань, у хвилини, коли приходять важкі думки, рятує музика. Тому разом із митцями, театрами та діячами культури було вирішено створити Мистецький центр ветеранів, де кожний і кожна може віднайти внутрішню рівновагу через улюблені творчі активності.

«Спершу просто збиралися й грали на інструментах. Не завжди професійно, але вкладаючи в музику щось більше за академізм та вивірені акорди. І в процесі репетицій з'ясувалося: у багатьох військових є власні вірші. Хтось писав їх у бліндажі, хтось – після втрати друга, хтось – про кохання, яке тримає в тилу. Ці тексти перетворювалися на пісні. І вони мали величезне значення для самих авторів – бо дозволяли бути почутими у своєму колі. Тепер ми плануємо записати повноцінний альбом, де звучатимуть голоси ветеранів. Це буде майже документальна історія у музиці», – ділиться лідер Мистецького центру.

Тут відбуваються виставкові проєкти: *«Земля»* військового та митця *Валерія Пузіка*, зокрема, в рамках вернісажу відбулося перформативне читання уривка з п'єси автора, аби глядач міг відчутти візуальний контекст тілом і голосом; *«Люди, заради яких помирають»* Ігоря «Африки» *Климовича* – це фотовиставка офіцера, який загинув у серпні 2025 року на Харківщині.

Наразі до виходу готується проєкт *«Нескорені»* – вистава, заснована на текстах і роздумах військових на запорізькому напрямку. В роботі беруть участь як військові, так і цивільні.

«Це приклад співпраці і співтворчості людей з різних полюсів української дійсності, яким важко зрозуміти один одного, але дуже треба заради мирного та ефективного співіснування в мирному житті. Це не мистецтво „для галочки“. Це – спосіб говорити про війну й про життя. Бо ветерану часто складно прямо озвучити свою травму. Але через пісню чи монолог на сцені – можливо. Це колективна терапія, яку ми створюємо власними руками», – ділиться *С. Собержанський*.

За його словами, українці, звісно, не перші та не єдині, хто дійшов до висновку, що мистецтво є потужним інструментом відновлення. У Канаді, приміром, театральна постановка *Contact!Unload* показала, що спільна участь у виставі та її перегляд допомагає ветеранам і цивільним краще зрозуміти одне одного. У США програма *Creative Forces* застосовує арттерапію для ветеранів, оскільки доведено: це знижує симптоми ПТСР і допомагає зменшити соціальну ізоляцію. Подібні практики діють і в Європі, де поетичні та музичні майстерні стають частиною реабілітації.

Україна теж має свій досвід, він важкий, але унікальний. Тому рух у мистецтві, спорті, у будь-якому іншому хобі має стати не просто ініціативою, а передовим досвідом, задокументованим і відтворюваним.

«Наш досвід показує: творчість ветеранів – не разові акції, а доведена тяглість. Це модель, яку можна передавати іншим громадам і навіть іншим державам... Ми всі стаємо відповідальними за весь процес інтеграції ветерана (чи, я б волів сказати суспільство має інтегруватися до ветерана) – від роботи до дозвілля, від щоденної рутини до можливості говорити про свій досвід. І тут важливо трансформувати здобуті практики у нову норму. Статистика вже говорить: ми не можемо уникнути цього процесу. Повна інтеграція ветеранів у суспільство має стати частиною нашої щоденності. І мистецтво – один із ключових інструментів цієї трансформації», – впевнений лідер Мистецького центру ветеранів із Запоріжжя [36].

Наразі в Україні сформувалася унікальна екосистема культурних ініціатив, які інтегрують ветеранів у культурне середовище.

Так, у Харківському військовому шпиталі стартував проєкт **«Вібрації відновлення. Оркестр для реабілітації»**, спрямований на психологічну підтримку поранених військовослужбовців через музику. Учасники ініціативи – спільного проєкту військових 5-ї окремої штурмової бригади за підтримки УКФ – використовує живу музику як терапевтичний інструмент. Ідейним натхненником та диригентом проєкту є старший лейтенант *Сергій Лихоманенко*. Художня керівниця, докторка мистецтвознавства *Юлія Ніколаєвська* розробила концертні програми як «емоційні подорожі», що дозволяють учасникам пережити ключові етапи життя – від дитинства до сьогодення – через музику й поезію. За психологічний супровід відповідає *Ксенія Ємець*, військова психологиня та фасилітаторка. Вона адаптувала формат під постійно змінний склад учасників, пропонуючи дихальні практики, арт-терапевтичні групи та інклюзивні формати підтримки «рівний-рівному».

Однією з інновацій проєкту став мобільний застосунок, який дозволяє слухачам у режимі реального часу відображати емоції через емоджі, що фіксуються для подальшого аналізу. Результати проєкту буде узагальнено в методичному посібнику, який включатиме практичні рекомендації для впровадження моделі в інших шпиталях, реабілітаційних центрах і мобільних бригадах по всій Україні [37].

Як уже було зазначено, численні культурні проєкти на перетині культури й психологічної реабілітації реалізуються у Львові, один із них –

«*Одіссей. Повернення*», ініційований Львівським культурним центром за підтримки УКФ. Його реалізація розпочалася з майстерень-переходів і сторителінгу, які модерував психоаналітик, письменник та перекладач *Юрко Прохасько*. В липні 2025-го відбулися зустрічі з ветеранами, які проходять лікування в реабілітаційному центрі *UNBROKEN*. Упродовж чотирьох днів учасники рефлексували над власним досвідом та знайомилися з містом. На основі цього досвіду розпочала роботу творча лабораторія зі створення аудіопрогулянки Львовом для адаптації ветеранів. Керівником цього етапу став режисер, драматург та військовослужбовець *Павло Юров*. Також залучили ветерана *Назара Павлика*, співзасновника «Театру драматургів» та співавтора ідеї проєкту *Андрія Бондаренка*. Таким чином, проєкт поєднав сторителінг, психоаналітичні практики й аудіомистецтво, допомагаючи ветеранам адаптуватися до мирного життя через творчий процес і взаємодію з містом [38].

На базі всеукраїнського центру воєнної травми *Superhumans* у Львові діє програма *EnterDJ*, що пропонує ветеранам і переселенцям безкоштовне навчання диджеїнгу. Проєкт засновано *Володимиром Недогодою* (Victory Beats), куратором *Євгеном Скрипником* (Shum.Rave) та співвласником простору *HVLV Андреасом Бошем*. Методологію EnterDJ розробив харківський диджей та засновник агенції *DJBuro Влад Фісун*. «EnterDJ – це не типова диджейська школа майбутніх зірок сцени. Це про те, як музика допомагає впоратись зі складним станом, покращити самопочуття. Деякі учасники кажуть, що у них зник фантомний біль, а під час занять можна навіть уникнути медикаментів», – пояснює автор курсу *В. Фісун*. За словами організаторів, заняття сприяють: розвитку творчого мислення; навичкам саморегуляції через музику; зменшенню тривоги та покращенню концентрації. До програми вже долучилися десятки ветеранів, а курси проводяться у співпраці з арттерапевтичними центрами [39; 40].

Громадська організація *Dro.Art*, локальна ініціатива Дрогобича Львівської області, стала частиною міжнародної мережі *Artists at Risk*, надаючи митцям із прифронтових регіонів безпечний простір для роботи. Резиденції дозволяють учасникам продовжувати творчу діяльність, отримуючи підтримку спільноти та доступ до локальних культурних ресурсів [41].

Поміж ініціатив, які поєднують фізичну реабілітацію та культурну складову, необхідно відзначити інклюзивний проєкт «*Сила рівноваги*», який втілено в Рівному на території *парку історичної реконструкції «Оствиця»* влітку та восени 2025 року. Його метою стало створення доступного простору для людей із порушеннями опорно-рухового апарату, маломобільних груп, ветеранів і тих, хто проходить відновлення після травм унаслідок війни. Програма включала веслування на байдарках, стрільбу з лука, метання списа, знайомство з човнобудуванням Давньої Русі та подорожі на реконструйованих човнах і плавучому острові. Для цього організатори облаштували сталу інклюзивну інфраструктуру, тож територія парку тепер доступна для більшої кількості відвідувачів, а його активності відкриті для людей з різними фізичними можливостями. Акція, реалізована за підтримки Українського

культурного фонду, поєднала історичну реконструкцію та сучасні інклюзивні практики, а її учасники отримали можливість відчувати себе частиною спільноти, що дуже важливо в наші часи [42; 43].

У Вінниці триває проєкт комплексної реабілітації для людей з порушеннями зору «*Гончарство в темряві*», започаткований за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та уряду Швеції. Його учасники – ветерани, які втратили зір, захищаючи Україну, і проходять реабілітацію у вінницькій майстерні «*ЕтноЧари*» під керівництвом подільських майстрів. Одним із менторів – *Іван Шостак*, ветеран з Вінниці, який втратив зір на Бахмутському напрямку у березні 2023-го, й уже понад рік вивчає гончарне ремесло під наставництвом засновниці артпростору *Вікторії Ніколаєвої*.

«Перші два дні після коми були найскладнішими: я не розумів, що цілковита темрява – це відтепер моя щоденна реальність», – з боєм згадує один із перших учнів майстерні *Антон Кузьо*. Та після реабілітації незрячий ветеран із легкістю робить те, що рік тому вважалося нереальним – сотні гончарних виробів, виліплених тільки на дотик. Та головне – це крок до нового життя.

Організатори повідомляють, що оскільки цей проєкт є унікальним, адже методики та програм викладання гончарства для незрячих людей в Україні немає, вони готові ділитися досвідом з громадами, що зацікавлені в цій ініціативі [44; 45; 46].

Художня майстерня *Ar/Br* від інклюзивної платформи *Good Bread* запрошує до себе митців із ментальною інвалідністю. Простір відкрито для людей із порушенням інтелекту, аутизмом, синдромом Дауна, шизофренією, синдромом дефіциту уваги. За перший рік роботи майстерня: облаштувала творчий простір із матеріалами для класичних та цифрових мистецьких практик; організувала кураторську підтримку та зустрічі з професійними митцями; постійно оновлює експозицію в *Good Bread Hub*, щоби показати роботи художників майстерні; подає роботи учасників на конкурси та виставки, допомагає з продажем творів і залучає до створення мерчу *Good Bread* [47].

Не менш важливими є приклади індивідуальної творчості. Ветеран 3-ї окремої танкової Залізної бригади *Володимир Олексієнко* з Київщини, який втратив можливість ходити, створює картини за допомогою рухів коліс інвалідного візка. Згодом техніка малювання колесами стала його візитівкою. Свій перший твір В. Олексієнко створив під час публічного перформансу в межах проєкту *Healing Arts Lviv*, який надає простір для творчості людям з інвалідністю, ветеранам і тим, хто пережив травму. Картина має символічну назву – «*Повороти долі*». На ній – два кольори: жовтий і чорний. В. Олексієнко планує виставляти свої роботи в галереях, оскільки ця оригінальна практика отримала широкий суспільний резонанс – мистецьке полотно зафіксували в Національному реєстрі рекордів України як перше в історії, створене таким методом [48; 49].

Непересічною подією став тринадцятий сезон шоу «Холостяк», адже головний герой українського шоу *Олександр Будько* – ветеран, перший учасник

проекту з бойовим досвідом і пораненням, яке отримав під час боїв у Харківській області, – отримав бронзову нагороду на міжнародному фестивалі реклами *«Каннські леви»*. Проєкт було відзначено в категорії *«Різноманіття та інклюзивність в індустрії розваг»*. Це перша нагорода для *Starlight Media* на престижному фестивалі. Журі відзначило *«Холостяка»* серед проєктів, які популяризують цінності інклюзії, рівності та справедливої репрезентації вразливих груп. Згідно з дослідженням Gradus Research, після виходу сезону 71 % глядачів визнали ветеранів з інвалідністю привабливими – цей показник зріс на 19 відсоткових пунктів.

Ця та інші ініціативи свідчать, що українське суспільство поступово формує нову культуру взаємодії з ветеранами, де присутні повага, діалог та емпатія. А згаданий досвід уже сьогодні можна вважати моделлю, яку здатні переймати інші громади й країни, що стикаються з наслідками війни [50].

У контексті побудови простору рівних можливостей неможливо обійти увагою діяльність Українського культурного фонду, який із 2019 року підтримує проєкти, що сприяють безбар'єрному доступу до культури, освіти та зайнятості. Спочатку ця підтримка здійснювалась у межах програми *«Інклюзивне мистецтво»*, у 2022–2024 роках – *«Культура без бар'єрів»*, а з 2025-го – ***«Стійкість суспільства через культуру»***.

Загалом за підтримки УКФ було інвестовано понад 100 млн гривень в інклюзивні проєкти.

Анастасія Образцова, виконавча директорка УКФ зауважує:

«В Україні дедалі більше говорять про інклюзивність та доступність культурних подій. Але що стоїть за цими гучними словами? Чи може сьогодні людина, яка користується кріслом колісним, або людина з порушеннями слуху без бар'єрів відвідати музей, театр чи фестиваль? Чи поки що лише декларуємо наміри? За останні роки з'явилося чимало важливих ініціатив: від досліджень про культурні права людей з інвалідністю й артальбомів про інклюзивні практики до Мапи безбар'єрності. Щоб побачити, як змінюється безбар'єрність у культурі під час війни, підсвітити наявні проблеми та спланувати подальші кроки, зокрема й через програми підтримки Українського культурного фонду, у квітні-травні 2025 року ми спільно з Українським центром культурних досліджень проаналізували *„Досвід впровадження безбар'єрних практик у культурно-мистецьких проєктах”*. Команді УКФ важливо було з'ясувати стан і запит на впровадження безбар'єрних практик у культурних ініціатив як від державного сектору, так і фізичних осіб-підприємців та індивідуальних митців і мисткинь, які працюють у сфері культури».

На основі проведених досліджень в УКФ сформулювали сім ключових висновків, що відображають сучасний стан і тенденції у сфері безбар'єрності, їх наведемо нижче.

- ***Мотивація є, системності бракує***

96 % державних і комунальних закладів культури та понад 90 % представників недержавного сектору стверджують, що враховують потреби різних груп населення. Для одних це – частина щоденної роботи, для інших –

особистий вибір і соціальна відповідальність. Проте найчастіше безбар'єрність впроваджують не завдяки, а всупереч обставинам: на ентузіазмі окремих людей, без достатнього фінансування чи планування.

- ***Фізичні бар'єри***

Пандуси, пологі входи, широкі двері – є. Ліфти, просторі туалети з поручнями, зони для догляду за немовлятами – рідкість. У сільській місцевості інколи немає навіть вбиралень. Також окремим викликом є подолання фізичних бар'єрів у приміщеннях-пам'ятках культурної спадщини, а також для закладів, які перебувають близько до лінії фронту. А ще ми часто забуваємо про відстань: доступність – це не лише архітектурні рішення, а й реальна можливість дістатися до закладу чи пересуватися його територією.

- ***Цифрова доступність на старті***

Дві третини державних і комунальних закладів ніколи не чули про міжнародний стандарт доступності вебвмісту WCAG. У недержавному секторі ситуація не краща: лише 5 % сайтів повністю адаптовані. А там, де сайту взагалі немає, про онлайн-доступність говорити складно.

- ***Альтернативні формати інформації залишаються рідкістю***

Друк великим шрифтом, проста мова, субтитри чи текстові описи – корисні, але поодинокі. Жоден із форматів не досягає належного охоплення серед закладів. А якість їх виконання часто ніхто не вимірює та не аналізує.

- ***Вчимося, але повільно***

Хоча половина державних і комунальних закладів проходила курси з безбар'єрності, здебільшого на *Дія.Освіта*, у більшості відчувається нестача практичних інструкцій і методичних матеріалів. У недержавному секторі понад 60% взагалі не вивчали цю тему.

- ***Фінанси вирішують усе***

І державні, і недержавні гравці називають брак коштів головною перешкодою. І це стосується не лише інфраструктури, а й людських ресурсів – зарплат, підготовки персоналу, комунікацій.

- ***Потрібен обмін досвідом***

Попри схожі проблеми, державний і недержавний сектори мало комунікують між собою щодо впровадження безбар'єрних практик. А саме: спільне навчання, обмін інструментами та прикладами можуть зробити доступність не гаслом, а нормою.

Загалом відповіді представників недержавного сектору подібні до відповідей респондентів з державних і комунальних закладів, зазначає *А. Образцова*. Водночас є незначні розбіжності, наприклад, щодо окремих культурних продуктів. Представники недержавного сектору частіше створюють відеоконтент або ж більше поширюють інформацію про інклюзивні культурні події через громадські організації. Також опитані з недержавного сектору частіше звертаються по консультації до організацій, які представляють інтереси маломобільних груп населення.

«Сьогодні безбар'єрність у культурі в Україні розвивається нерівномірно. Є ті, хто вже впроваджує зміни, і ті, хто тільки планує. Є

позитивне ставлення і реальна готовність діяти. Але поки не буде системного підходу, належного фінансування і постійної взаємодії між секторами, ми ризикуємо залишити без доступу до культури тих, для кого вона може бути найбільш потрібною. Доступ до культури – не привілей, а право кожного. Це принципове бачення команди УКФ. У листопаді ми оголосимо дев'ятий грантовий сезон і впровадження безбар'єрності, інклюзивності культурних практик – беззмінно залишаться в пріоритетах державної підтримки», – констатує виконавча директорка УКФ.

Інклюзивна культура відіграватиме ключову роль у відновленні суспільства після війни, сприяючи національній єдності, соціальній інтеграції та гуманітарному розвитку. А подолати цей шлях ми, українці, зможемо лише разом, адже відповідальність за ці зміни лежить не лише на державі чи закладах культури, а й на всьому суспільстві.

Безбар'єрність відкриває двері, а інклюзія – запрошує увійти й творити разом. Інтегруючи принципи інклюзивності в кожен культурний проєкт, ми як нація формуємо основу для демократичного майбутнього, де рівність і стійкість ідуть поруч [2; 51].

Список літератури

1. Щербій Ю. «Що таке безбар'єрність і чому вона важлива» [Електронний ресурс] / Юлія Щербій. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://chas.news/current/scho-take-bezbarearnist-i-chomu-vona-vazhliva> (дата звернення 16.10.25).

2. Україна буде майбутнє без бар'єрів: як ПРООН сприяє створенню громад та міст, які зручні для всіх» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ukrayina-buduye-maybutnye-bez-baryeriv-yak-proon-spryyaye-stvorennnyu-hromad-ta-mist-yaki-zruchni-dlya-vsikh> (дата звернення 16.10.25).

3. Що таке інклюзивність у мистецтві та навіщо це потрібно? Інтерв'ю з авторками проєкту «Поміж нас»» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.prostranstvo.media/uk/shho-take-inklyuzyvnist-u-mystecztvi-ta-navishho-cze-potribno-intervyu-z-avtorkamy-proyektu-pomizh-nas/> (дата звернення 16.10.25).

4. «Культура без бар'єрів»: Микола Точицький представив новий проєкт МКСК під час засідання Ради безбар'єрності» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mcsc.gov.ua/news/kultura-bez-baryeriv-mykola-tochyczkyj-predstavyy-novyj-proyekt-mksk-pid-chas-zasidannya-rady-bezbaryernosti/> (дата звернення 16.10.25).

5. «Мапа доступності» закладів культури» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://arts.gov.ua/mapa-dostupnosti-zakladiv-kultury/> (дата звернення 16.10.25).

6. Тимошенко Г. В Україні створюють інтерактивну «Мапу доступності» культурних закладів [Електронний ресурс] / Галина Тимошенко. – Текст. дані. –

Режим доступу: <https://ktoday.com.ua/52461/v-ukrayini-stvoryuyut-interaktyvnu-mapudostupnosti-kulturnyh-zakladiv/>(<https://ktoday.com.ua/52461/v-ukrayini-stvoryuyut-interaktyvnu-mapudostupnosti-kulturnyh-zakladiv/>) (дата звернення 16.10.25).

7. Стартувала всеукраїнська кампанія соціальних змін «Безбар'єрність – це коли можеш» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mva.gov.ua/prescenter/category/86-novini/startovala-vseukrainska-kampaniya-sotsialnih-zmin-bezbarenist---tse-koli-mozhesh> (дата звернення 16.10.25).

8. Школа універсального дизайну відкриває новий цикл для безбар'єрного відновлення України [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/shkola-universalnoho-dyzaynu-vidkryvaye-novyuy-tsykl-dlya-bezbaryernoho-vidnovlennya-ukrayiny> (дата звернення 16.10.25).

9. Музей Корсаків став локацією для проєкту Олени Зеленської [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kultura.rayon.in.ua/news/806201-muzey-korsakiv-stav-lokatsieyudlya-proektu-oleni-zelenskoj> (дата звернення 16.10.25).

10. Каністерапія [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BF%D1%96%D1%8F> (дата звернення 16.10.25).

11. Партнерство та інвестиції у доступний музей. Досвід Гадяцької громади [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://myrgorod.rayon.in.ua/topics/837865-partnerstvo-ta-investitsii-u-dostupniy-muzey-dosvid-gadyatskoj-gromadi> (дата звернення 16.10.25).

12. Волинський краєзнавчий музей презентує шедеври мистецтва через VR-тур [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kultura.rayon.in.ua/news/837026-volinskiy-kraeznavchiy-muzeyprezentue-shedevri-mistetstva-cherez-vr-tur> (дата звернення 16.10.25).

13. Не в темряві: на Рівненщині створили тактильні макети історичних споруд [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ostrog.rayon.in.ua/news/838783-v-ostrozi-prezentuvali-taktilni-maketi-arkhitekturnikh-pamyatok-dlya-inklyuzivnoi-ekskursii> (дата звернення 16.10.25).

14. Екскурсія про Королівський шлях на Волині стане доступною для незрячих [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://history.rayon.in.ua/news/830016-ekskursiya-pro-korolivskiy-shlyakhyakiy-prokhodiv-teritorieyu-volini-bude-dostupna-dlya-nezryachikh> (дата звернення 16.10.25).

15. Максимчук Г. У Острозі презентували тактильні макети архітектурних пам'яток для інклюзивної екскурсії [Електронний ресурс] / Галина Максимчук. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ostrog.rayon.in.ua/news/838783-v-ostrozi-prezentuvali-taktilni-maketi-arkhitekturnikh-pamyatok-dlya-inklyuzivnoi-ekskursii> (дата звернення 16.10.25).

16. Культура без бар'єрів [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mcsc.gov.ua/news/kultura-bez-baryeriv-komanda-muzeyu-vijny-rozpochala-navchannya-u-shkoli-universalnogo-dyzajnu-2025-vid-proon/> (дата звернення 16.10.25).

17. Яковленко К. Як зробити музеї доступними для ветеранів: Музей Ханенків започатковує розмову про інклюзивність [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/654632-ak-zrobiti-muzei-dostupnimi-dla-veteraniv-muzej-hanenkiv-zapocatkovue-rozmovu-pro-inkluzivnist/> (дата звернення 16.10.25).

18. «Тут буде сад»: як у театрі «Нафта» створили танцювальну виставу, для якої актори брали уроки із жестової мови [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/1126583-tut-bude-sad-ak-u-teatri-nafta-stvorili-tancuvalnu-vistavu-dla-akoi-aktori-brali-uroki-iz-zestovoi-movi/> (дата звернення 16.10.25).

19. Бараболя Ю. «Казки героїв нашого часу»: у Вінниці створили інклюзивний театральний проєкт для дітей на основі історій військових [Електронний ресурс] / Юлія Бараболя. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/vinnytsia/1059101-kazki-geroiv-nasogo-casu-u-vinnicistvorili-inkluzivnij-teatralnij-proekt-dla-ditej-na-osnovi-istorij-vijskovih/> (дата звернення 16.10.25).

20. У Волинському театрі ляльок триватиме інклюзивна мистецька резиденція [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kultura.rayon.in.ua/news/837325-u-volinskому-teatri-lyalok-trivatimeinkluzivna-mistetska-rezidentsiya> (дата звернення 16.10.25).

21. Київський академічний театр ляльок показуватиме вистави із жестовим супроводом [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3905637-kiivskij-akademicnij-teatr-lalok-pokazuvatime-vistavi-iz-zestovim-suprovodom.html> (дата звернення 16.10.25).

22. Театр Щепкіна у Сумах адаптує вистави для людей із порушеннями слуху [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/4042179-teatr-sepkina-u-sumah-adaptue-vistavi-dla-ludej-iz-porusennami-sluhu.html> (дата звернення 16.10.25).

23. Тарасова Д. «Побачити» сцену на дотик: як театр стає доступним для незрячих глядачів [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://espresso.tv/kultura-pobachiti-stsenu-na-dotik-yak-teatr-stae-dostupnimdlya-nezryachikh-glyadachiv> (дата звернення 16.10.25).

24. Горлач П. У Львові проведуть воркшопи зі створення анімації для підлітків та ветеранів [Електронний ресурс] / Поліна Горлач. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/1056837-u-lvovi-provedut-vorksopi-dlapidlitkiv-ta-veteraniv-zi-stvorennia-animacii/> (дата звернення 16.10.25).

25. Михайленко І. На BookForum у Львові презентують театральну виставу в темряві «Космотато» [Електронний ресурс] / Ірина Михайленко. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zahid.espresso.tv/kultura-na-bookforum-u->

lvovi-prezentuyut-teatralnu-vistavu-u-temryavi-kosmotato#goog_rewarded (дата звернення 16.10.25).

26. Коваль Я. У Львові 13 міжнародний симпозиум гутного скла об'єднає митців з 10 країн. Програма [Електронний ресурс] / Ярина Коваль. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zahid.espreso.tv/kultura-u-lvovi-13-mizhnarodniy-simpozium-gutnogo-skla-obednae-mittsiv-z-10-krain-programa> (дата звернення 16.10.25).

27. Рубан Д. Молодь адаптує ветеранів: у Львові стартує друга хвиля грантової програми «Поруч» [Електронний ресурс] / Дарина Рубан. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://shotam.info/molod-adaptuie-veteraniv-u-lvovi-startuie-druha-khvyliahrantovoi-prohramy-poruch/> (дата звернення 16.10.25).

28. Поруч [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.molofundlviv.org/poruch> (дата звернення 16.10.25).

29. Рубан Д. Львів потрапив до списку 100 найкращих інклюзивних туристичних практик світу [Електронний ресурс] / Дарина Рубан. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://shotam.info/lviv-potrapyv-do-spysku-100-naykrashchykh-inkliuzyvnykh-turystychnykh-praktyk-svitu/> (дата звернення 16.10.25).

30. Інклюзивний проєкт «Музика чуттів». Сцена на рівних умовах для людей з інвалідністю і без» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://thelaquers.com/posts/15674> (дата звернення 16.10.25).

31. Писанка Н. «Коли йдеш за мрією, додаткова мотивація не потрібна». Народжений без рук німецький валторніст Фелікс Клізер бере участь в інклюзивних концертах в Україні» [Електронний ресурс] / Наталка Писанка. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/feliks-klizer-kolibachish-mozhlivist-yti-za-mriyeyu-dodatкова-motivaciya-ne-potribna-310401/> (дата звернення 16.10.25).

32. Субботіна Н. Проєкт «Музика чуттів». Інклюзія, безбар'єрність і багато щирості [Електронний ресурс] / Наталія Субботіна. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://thelaquers.com/posts/15758> (дата звернення 16.10.25).

33. Полякова А. «Одне із завдань митця – робити людей з інвалідністю здатними на більше»: історія композитора, який пише музику для однієї руки [Електронний ресурс] / Аліна Полякова. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/odne-iz-zavdan-mitcya-robiti-lyudey-zinvalidnistyu-zdatnimi-na-bilshe-istoriya-kompozitora-yakiy-pishe-muziku-dlyaodniyeji-ruki-310082/> (дата звернення 16.10.25).

34. Сліпченко К. «Оркестр львівської філармонії завершив сезон та анонсував новий напрям роботи» [Електронний ресурс] / Катерина Сліпченко. – Текст. дані. – Режим доступу: https://zaxid.net/orkestr_lvivskoyi_filarmoniyi_zavershiv_sezon_ta_anonsuvav_noviy_napryamok_roboti_n1614654 (дата звернення 16.10.25).

35. Бедрик І. «Як музика допомагає військовим та ВПО знаходити внутрішній спокій: психологиня ЗСУ та Львівський органний зал розповідають про програму емоційного розвантаження» [Електронний ресурс] / Ірина Бедрик. – Текст. дані. – Режим доступу: https://zaxid.net/yak_muzika_dopomaga-

ye_vijskovim_ta_vpo_znahoditi_vnutrishniy_spokiy_n1620215 (дата звернення 16.10.25).

36. Собержанський С. Мистецтво під час війни: чому ветерани потребують голосу [Електронний ресурс] / Сергій Собержанський. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/mistectvo-pid-chas-viyni-chomu-veterani-potrebuyut-golosu-310532/> (дата звернення 16.10.25).

37. У Харківському військовому шпиталі відбулися перші сесії проєкту «Вібрації відновлення» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2025/10/13/701252_harkivskomu_vijskovomu_shpitali.html (дата звернення 16.10.25).

38. Курінська А. «Як Одисей, я знайшов місце, до якого хочеться повертатися»: ветерани про адаптацію та віднайдення дому через звук» [Електронний ресурс] / Анастасія Курінська. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/1113466-ak-odissej-a-znajsov-misce-do-akogohocetsa-povertatisa-veterani-pro-adaptaciju-ta-vidnajdenna-domu-cerez-zvuk/> (дата звернення 16.10.25).

39. Малиновський А. Ветеранів російсько-української війни запрошують на DJ-терапію [Електронний ресурс] / Антон Малиновський. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://lyuk.media/news/enterdj/> (дата звернення 16.10.25).

40. В Україні запустили безкоштовне навчання диджеїнгу для ветеранів та переселенців [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kultura.rayon.in.ua/news/805741-v-ukraini-zapustili-bezkoshtovnenavchannya-didzheingu-dlya-veteraniv-ta-pereselentsiv> (дата звернення 16.10.25).

41. Яремчук Г. «Резиденція для митців у Дрогобичі: як Dro.Art допомагає культурним діячам з прифронтових територій» [Електронний ресурс] / Галина Яремчук. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://drohobych.city/articles/336174/rezidenciya-dlya-mitciv-u-drogobichi-yak-dro-art-dopomagaye-kulturnim-diyacham-z-prifrontovih-teritorij> (дата звернення 16.10.25).

42. Оствиця розпочала реалізацію інклюзивного проєкту «Сила рівноваги» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://rivne.rayon.in.ua/news/816168-ostvitsya-rozpochala-realizatsiyuinklyuzivnogo-proektu-sila-rivnovagi#group=redactor&photo=0> (дата звернення 16.10.25).

43. На Оствиці в Рівному створили інклюзивний простір для ветеранів та людей з інвалідністю [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://rivne.rayon.in.ua/news/840169-na-ostvitsi-v-rivnomu-stvorili-inklyuzivniy-prostir-dlya-veteraniv-ta-lyudey-z-invalidnistyu> (дата звернення 16.10.25).

44. Рубан Д. «У Вінниці гончарству навчають ветеранів, які втратили зір на війні» [Електронний ресурс] / Дарина Рубан. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://shotam.info/u-vinnytsi-honcharstvu-navchaiut-veteraniv-iaki-vtratylizir-na-viyni/> (дата звернення 16.10.25).

45. У Вінниці стартувала Школа гончарства для ветеранів, які втратили зір на війні [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://www.vmr.gov.ua/u-vinnytsi-startuvala-shkola-honcharstva-dlia-veteraniv-iaki-vtratyly-zir-na-viini> (дата звернення 16.10.25).

46. Як гончарство допомагає ветеранам, які втратили зір [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrainer.net/honcharstvo-dopomahaie-veteranam/> (дата звернення 16.10.25).

47. Майстерня Ar/Br від Good Bread запрошує митців із ментальною інвалідністю» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.platfor.ma/majsternya-ar-br-vid-good-bread-zaproshuye-myttsiviz-mentalnoyu-invalidnistyu/> (дата звернення 16.10.25).

48. Тимошенко Г. «Картини на колесах: нова мова мистецтва від ветерана ЗСУ» [Електронний ресурс] / Ганна Тимошенко. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ktoday.com.ua/51146/kartyny-na-kolesah-nova-mova-mystecztva-vidveterana-zsu/> (дата звернення 16.10.25).

49. Ветеран, який малює картини колесами крісла колісного, встановив рекорд України [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://shotam.info/veteran-iakyy-maliuie-kartyny-kolesamy-krisla-kolisnoho-vstanovuv-rekord-ukrainy/> (дата звернення 16.10.25).

50. Кишиневський М. Українське шоу «Холостяк» із Тереном отримало нагороду «Каннських левів» [Електронний ресурс] / Микита Кишиневський. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://shotam.info/ukrainske-shou-kholostiak-iz-terenom-otrymalo-nahorodu-kannskykh-leviv/> (дата звернення 16.10.25).

51. Образцова А. «Культура без бар'єрів: чи справді ми рухаємось вперед?» [Електронний ресурс] / Анастасія Образцова. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/kultura-bez-bar-yeriv-chi-spravdi-mi-ruhayemos-vpered-309825/> (дата звернення 16.10.25).

Матеріал підготувала

Шлепакова Т. Л.,
головний бібліограф відділу
наукового аналізу та узагальнення
інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування **І. Г. Піленко**

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1,6. Б/т. Зам. 71. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12